

Список літератури

1. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии / Под. ред. Н.П. Василенка – Чернигов: Типография Губ. Земства, 1901. – 417 с.
2. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) / Г. М. Дудченко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія “Ніжинознавчі студії”, № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. Вип. 9 (12). – К., 2010. – С. 133–163.
3. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького 1648-1782 рр. / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП “Ліра ЛТД”, 2007. – 380 с.
4. Из записок Івана Лук'янова. Про руїну між Києвом і Чигирином (кін. XVII ст.) // Історія України очима іноземців: Довідник-хрестоматія. – Тернопіль, 2009. – С. 225.
5. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
6. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, земледелия и управления / А.М. Лазаревский. – Том II. Полк Нежинский. – К., 1893. – 521 с.
7. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л.Г. Мельник. – К.: Освіта, 1995. – 192 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
9. Формулярные списки дворян Нежинского повета // Відділ забезпечення документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 343, оп 1, спр. 68. – 177 арк.

Станіслав Дембіцький (Переяслав-Хмельницький),
старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав»

Повстання Переяславського козацького полку 1666 року

1665-й рік. Нещодавно обраний гетьманом Лівобережної України Іван Брюховецький, на подив багатьох, здійснив широкомасштабний вояж в Москву. Поїхав за підтримкою, справедливо вважаючи свої позиції в Україні недостатньо міцними. Разом з ним в поїздку відбули понад 500 осіб його почту.

Цар Олексій Михайлович Романов зі своїм урядом вирішив прийняти українського гетьмана з великими почестями. Честолюбивий І. Брюховецький був вражений і потішений виявленим прийомом. Він позитивно відгукнувся на пропозицію прийняти титул боярина. Більше того, погодився на одруження з росіячкою. Але це були тільки квіточки. А ягідки ховались у великій політиці.

І. Брюховецький пішов на підписання нового договору з Москвою, який явно обмежував права України. Всі податки, які платило українське суспільство, йшли тепер до царської казни. Туди ж перейшли і податки від найбільш дохідної статті: продажу горілки. Новообраний гетьман мав приїздити з поклоном до царя, самі ж вибори першого мали відбуватися за участю царського представника.

Московські гарнізони мали стояти в Києві, Ніжині, Чернігові, Полтаві, Переяславі, Кременчуці, в ставці гетьмана Гадячі, на Низовій Січі та подекуди на Право-

бережжі. Цар діставав право контролю за зовнішньою політикою гетьманської адміністрації. Київську митрополію мав очолити прихильник Москви.

Згаданий договір Брюховецького з Москвою завдав великого удару Гетьманщині. Невдовзі всі відчули на собі наслідки користолюбивого, недалекогоглядного кроку лівобережного гетьмана. Українське населення мало утримувати московські гарнізони. Царські переписувачі провели перепис населення Гетьманщини і стягали податки з великою дотошністю та безцеремонністю.

Захвилювалось українське духовенство через чутки про перехід Української православної церкви під зверхність московського патріарха.

У свою чергу лівобережний гетьман скаржився до Москви на поведінку московських воєвод і пояснював, що саме із-за цього в українських містах починаються антимосковські повстання.

Про це йшлося в зверненні гетьмана до Москви, де, зокрема, говорилося, що воєвода Г. Вердеревський «зятя его Михеенка... битъ велел, в тюрьму сажал безвинно..., тот Ивашка несказанне обидь переяславским жителям чинит...» [8, 153]. В таких умовах зрів виступ у Переяславі та деяких інших місцях. Українська Радянська Енциклопедія так подає хід повстання: «Першими повстали 18(28) липня 1666 року козацькі частини в слободі Богушківці. Вони вбили переяславського полковника Єрмоленка і на козацькій раді обрали нову козацьку старшину. 19 (29) липня повстання почалося і в Переяславі. Але взяти штурмом Переяславську фортецю, в якій перебувало царське військо, повсталим не вдалося. Незабаром до повстанців приєдналося населення містечок Бубнова, Піщаного, Ірклієва [6, 73].

А ось як описує початок і хід повстання М. І. Сікорський, багаторічний директор і фундатор переяславських музеїв, Герой України: « Виступ почався 18 липня в Переяславському полку. У повстанні брали участь не лише місцеві люди, а й запорожці. У слобідці Богушківці , поблизу Переяслава стояли козацькі частини: чотири сотні переяславських козаків і сотня бориспільських. Виступ готувався заздалегідь і мав досить широкі розрахунки. Лівобережний гетьман Іван Брюховецький перебував у Гадячі. Передбачалося напасти на нього, коли він виступить з міста. Але гетьман залишився в Гадячі, і план повстанців зазнав краху. Саме в цей момент і виступили козаки, що стояли в Богушківці. Вони розправились з полковником Єрмоленком, відомим своєю зажерливістю і здирством, та рушили на Переяслав. Повстанням керували сотник Максим Хоменко, полковий обозний Іван Пригара, переяславські козаки Іван Мамонтів, Ярема Загорук, Захар Лободин, Панас Косик, Степан Білик, Богдан Словик, Панас Захарященко, Григорій Кульбачка.

У Переяславі стояв російській гарнізон на чолі з воєводою Вердеревським. Його було обложено у верхньому місті (фортеці). Повстанці діяли активно. Вони напали на двори багатіїв, вступали в бій із залогою, яка зазнала відчутних втрат, нарешті почали рішучий штурм Спаських воріт, здобули їх і увірвалися до верхнього міста. Під натиском краще озброєного царського гарнізону їм довелося відступити. Тоді вони розпочали артилерійський обстріл фортеці, внаслідок чого виникла пожежа. Згоріли двори самого воєводи та «начальних» людей, значна частина

припасів, з 500 солдатів залоги загинули 200. Повстанці, захопивши коней гарнізону, підійшли до містечка Гельмязева, за 25 верст від Переяслава.

Повстання загрожувало поширитись на всю Лівобережну Україну, тому гетьман Іван Брюховецький кинув на його придушення великі сили. Царський уряд надіслав понад 2 тисячі кінного й пішого війська, а також загопи калмиків. У липні 1666 року Щербатов захопив Переяслав. Спільними зусиллями козацької старшини і царських воєвод переяславське повстання було придушено. Села й містечка, що діяли спільно з повстанцями, зазнали великих руйнувань, дуже потерпів і Переяслав.

За розпорядженням царя захоплені учасники повстання були передані для покарання гетьманській адміністрації. Серед полонених були керівники й активні учасники виступу – Богдан Словик, Панас Захарященко. Матвій Мамотченко, Григорій Іванів, Сидір Іванів. Богдан Дадченко, а також 8 рядових повстанців. 1667 року в Києві були страчені активні учасники руху Б. Словик та П. Захарященко.

Того самого дня в Гадячі було покарано на смерть чотирьох повстанців, але їхні імена в документах не названі [5, 88- 89].

У фондах НІЕЗ «Переяслав» зберігається картина худ. Гуменюка «Повстання Переяславського козацького полку 1666 року», де показано початок повстання. Доповнюють загальну картину повстання науковці НІЕЗ «Переяслав, які працювали з архівними матеріалами: «...Очолив повстання сотник Максим Хоменко, родом із села Харківці на Переяславщині. Повстання охопило велику територію і докотилося аж до гетьманської столиці Глухова. Київський полковник доносив у Москву, що «свого полковника Данила Єрмоленка вчора, тобто, 18 липня 1666 року, переяславські козаки закололи, а іншого полковника поставили і всю старшину замінили».

Переяславський полковник Єрмоленко поплатився життям за свою жорстокість та визискування. Замість нього обрали полковником зачинателя повстання Максима Хоменка, всю старшину скинули і розігнали, а на їх місце обрали інших осіб зі складу повстанців.

Після цього перевороту переяславські козаки задумали розправитись з царським воєводою Вердеревським, який стояв у Переяславі з гарнізоном рейтарів і піших солдатів-стрільців.

Козаки в'їхали до Переяслава нібито під приводом дістати собі харчів, а потім взяли приступом Спаські ворота, прорвалися до головного міста, де перебувало московське військо і перебили багато царських вояк. Потім козаки відступили від Переяслава і стали табором у містечку Гельмязів.

Гетьман Брюховецький кинув на придушення повстання аж чотири полки: Ніжинський, Лубенський, Прилуцький і Полтавський. Крім того, він просив у київського воєводи П. Шереметева підкріплення. Царський уряд послав на допомогу драгунів та великий загін найманців-калмиків на чолі з стольником Константином Щербатовим, якому було наказано «все высечь и выжечь, всячески разорить, чтобы впредь никому никакого пристанища не было».

В серпні 1666-го р. під Гельмязовим, Піщаною і Золотоношею полки Брюховецького і царські війська завдали повстанцям поразки.

Після придушення повстання його активні учасники були страчені, а козаки, яким вдалося врятуватися, рушили на Слобідську Україну, Запоріжжя і Дон» [3, 3]. Своєрідно описуються події, пов'язані з повстанням Переяславського козацького полку в літописі Самійла Величка: «Дорошенко, розгнівавшись на Переяславський полк, що не схилявся до нього, виправив на нього, прихилиючи його до себе примусом, своє військо. Це військо не тільки здобувало Золотоношу і багато їй зашкодило, але й, штурмуючи сам Переяславль, спалило його. Там було забито і переяславського полковника Данка. Отак помстився Брюховецькому Дорошенко, спаливши Переяславль, за свою кривду, і то через те, що Брюховецький спалив був його Черкаси [2, 50].

Тут ми бачимо, що неправильно названо прізвище переяславського полковника. Тому у примітках до тексту Самійла Величка сказано: «Події відбувалися трохи інакше. Брюховецький послав Єрмолаєнка на Черкаси, але заготовані Дорошенком козаки збунтувались і вбили свого полковника. Годі пішли проти царського воєводи Вердеревського. Місто спалив переяславський воєвода, замкнувшись у замку. Проти переяславців пішов князь Щербатов І послані Брюховецьким козаки, які розбили їх. Це сталось влітку 1666 р. [2, 50].

Повстання 1666 р. на Лівобережній Україні, центром якого стала Переяславщина, зазнало поразки через ряд причин.

Це, по-перше, невдача первісного плану повстання. Гетьмана Лівобережної України не вдалося нейтралізувати на самому початку повстання. Іван Брюховецький в ході початку і дальшого розгортання воєнних дій керував козацькими загонами, координуючи і направляючи їх дії.

По-друге, царський уряд надав відчутну підтримку своєму протеже гетьману. 2 тисячі кіннотників і піхотинців, а також загони калмиків атакували повстанців [6, 73].

По-третє, повстання охопило обмежену територію, головним чином територію Переяславського козацького полку.

По-четверте, повстанці не зуміли з самого початку досягти значного успіху, який би викликав їхню підтримку в інших полках Гетьманщини. Досить сказати, що із 500 осіб російського гарнізону 300 залишились в строю.

По-п'яте, повсталі не одержали значної допомоги від гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка, хоч останній і намагався допомогти їм [6, 73].

Повстання було придушено. Але воно не було даремним, бо затримало наступ і юридичне оформлення кріпосництва на лівобережній Україні.

А які політичні наслідки повстання? Переяславське повстання літа 1666 р. стало каталізатором антимосковських виступів протягом 1667-1668 років на території Лівобережної України. І. Брюховецький з огляду на величезне незадоволення діяльністю московської адміністрації в Україні, наважився на розрив з нею.

10 лютого І. Брюховецький у листі до жителів Новгород-Сіверська підписався як «гетман с вірним Військом Запорозьким», але вже без згадування про належність царській величності. Тут він виклав причини своєї відмови від зверхності монарха Московської держави: «Коли послы Московські с Польськими комісарями

мир, між собою домовившись, учинили і присягою підтвердили, що з обох сторін, тобто з Московської і Польської, Україну вітчизну нашу милу розоряти, спустошити, і ні у що всіх великих і малих на ній жителів, вигубивши, обернути...» [1, 39]. З огляду на вищевикладене лівобережний гетьман вирішив відновити єдність України та запропонувати російським військам залишити її.

Звичайно, головним мотивом, як видно з вищенаведеного листа, у розриві гетьмана І. Брюховецького з Москвою, було укладення московським урядом Андрусівського перемир'я з Москвою. Але, водночас, важливим чинником тут виступають і протестні настрої українського суспільства і головно, повстання козаків Переяславського полку 1666 р.

У лютому І. Брюховецький пише листи царським воєводам, що стояли в Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові, Полтаві. Їм пропонувалося вивести свої гарнізони за межі України, покинувши рушниці і гармати. Цар Олексій Михайлович зреагував на дії І. Брюховецького вказівкою своїм воєводам збирати інформацію щодо причин поширення антиросійських настроїв серед жителів Лівобережжя та не виконувати гетьманські універсали, протидіючи як тільки можна планам лівобережного гетьмана. Володіючи інформацією про факт об'єднання лівобережних і правобережних козаків, цар намагається зберегти під своїм контролем бодай запорожців [1, 49].

В першій половині 1668 р. з деяких українських міст було витіснено московські військові гарнізони. При цьому багато разів відбувалися військові зіткнення. Такий різкий поворот у поведінці гетьмана І. Брюховецького стався не в останню чергу і тому, що його підтримала в зміні пріоритетів старшинська рада в Гадячі. Тут гетьман висловився за виведення московських залог з українських міст та за ліквідацію московської влади в Україні, перейшовши під протекторат турецького султана.

І. Брюховецький з метою пошуку потенційних союзників звертається до Війська Донського. 26 квітня 1668 р. він пише донцям лист, де подаються причини, які його підштовхнули до відмови від протекції московського царя: «... Таковій обман людцкой и злоба развращенная правоверних бояр едва мене и всего верного и славного Войска Запорожского, густо увязанніе сети разпростерши, не уловили [1, 60-61]. Тут знову поміж іншим висуваються претензії І. Брюховецького до здириств з боку московських воєвод, які і привели до великого повстання 1666 року, яке вибухнуло в Переяславі.

Отже, ми бачимо, що беззастережна орієнтація кошового отамана, а пізніше гетьмана Лівобережної України, яку він показав в 1656-1662 роках та у 1663-1667 роках, різко змінилась на велику неприязнь до «московських цариків». Незадоволення політикою царя, який порушив взяті на себе зобов'язання, підштовхнуло лівобережного гетьмана до пошуку компромісу з гетьманом Правобережної України Петром Дорошенком та пошуку іншого зверхника. Таким виявився турецький султан. В квітні 1668 р. до Стамбула прибули послі лівобережного гетьмана. Вони вказали, що хочуть, «бути під султановою рукою у вічному підданстві» і служитимуть султану разом з козаками правобережного гетьмана [7, 83]. Султан погодився з умовами українських послів. Він видав грамоту, де вказувалося, що султан бере І. Брюховецького під свій захист. На допомогу гетьману будуть послані війська

кримського хана. Окрім того, на Лівобережжя було відправлено турецьке посольство, на яке покладалося завдання укласти договір про підданство [4, 11]. Але на цьому гетьманування І. Брюховецького закінчилося. На загальноукраїнській козацькій раді, яка проходила в червні 1668 року, його вбили, а гетьманом «обох сторін» « Дніпра обрали правобережного гетьмана Петра Дорошенка.

Отже, політика І. Брюховецького на урізування прав гетьманату на користь Москви з метою зміцнення своєї влади закінчилася провалом. Не дивлячись на те, що лівобережний гетьман дав згоду на передачу московському цареві суверенних прав на управління Лівобережжям, московський уряд та його воєводи зіштовхнулися зі значним опором усіх верств українського суспільства, яскравим прикладом чого було повстання Переяславського козацького полку 1666 р.

На процес укладення угоди в Андрусові значно впливала ситуація в Україні. « Україну ви хочете силою втримати, від якої ми не можемо відступитися, коли вони добровільно відбиваються [8, 557], - заявляли польські комісари царським представникам 10 вересня 1666 р.

Внаслідок повстання переяславських козаків 1666 р. значно зросла популярність на обох берегах Дніпра гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Цю обставину не могли ігнорувати представники сусідніх держав.

Так, під час розмов з польськими дипломатами в жовтні-грудні 1667 р. в Москві керівник московської делегації Ордін-Нащокін добився від польської сторони участі в переговорах уряду П. Дорошенка [7, 81].

Таким чином, повстання Переяславського козацького полку 1666 р. мало значний вплив на політичні та соціальні процеси в Україні та у стосунках її з сусідніми державами.

Список літератури

1. Акты ЮЗР. – Т.VII. - СПб., 1870.
2. Величко Самійло. Літопис. Том другий. - Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1991.
3. Газета «Вісник Переяславщини» . № 100 від 29 червня 1991 року.
4. Костомаров Н.И. Собрание сочинений,- Кн. 6. - Т.XV: Руина Гетьманства Брюховецького, Многогрішного и Самойловича. - Санкт Петербург, 1905. – 815 с.
5. Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. На землі Переяславській. – К.: «Наукова Думка», 1982.
6. Українська Радянська Енциклопедія. Том 11. – К.: Академія Наук УРСР, 1963.
7. Флоря Б. Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672- 1681 гг.) // Османская империя и страны ... Европы в XVII в. – Ч. 2. – Москва, 2001. - 472 с.
8. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської Ради – 2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667), – К., 2003. - 644 с.

Акаш Крішан (Київ), магістр історії

Українські гетьманати і Запорозька Січ між царем та королем у 1686 – 1688 роках

Доленосні події 1683 р. під Віднем змусили усі без винятку держави Центрально-Східної Європи заопікуватися питанням власної безпеки та недопущення втор-